Renata Dopierała, Katarzyna Waniek

Wstęp

To co zapamiętywane, ale także to, co zapomniane stanowi o kształcie pamięci zbiorowej. Pamięć kluczowych wydarzeń w historii danej zbiorowości odsłania istotny składnik jej tożsamości grupowej, ujmowanej zarówno w kategoriach autodefinicji danej grupy jak i jej stosunku do innych. Sprawą zasadniczą w tym kontekście wydaje się to, by przywoływanie tej pamięci jakie ma miejsce w wielu społecznych sytuacjach, także wtedy gdy poddajemy ją badaniu społecznemu, nie służyło utrwalaniu urazów i kompleksów uniemożliwiających przezwycięzenie zaszłości historycznych.
(Rokuszevska-Pawełek 1996: 25).

Dwa równorzędne motywy stanowiły przyczynek do powstania tej książki. Z jednej strony były to rocznice związane z II wojną światową, z drugiej zaś nieustające zainteresowanie wielu badaczy zarówno pionierskim zastosowaniem autobiograficznego wywiadu narracyjnego w projekcie *Biografia a tożsamość narodowa*¹ jak i nośność wypracowanych w nim kategorii analitycznych.

W 2014 roku minęło 75 lat od wybuchu II wojny światowej, w 2015 roku natomiast obchodzono 70 rocznicę jej zakończenia. Okoliczności te stały się impulsem do wznowienia publikacji *Biografia a tożsamość narodowa*, której pierwsze wydanie ukazało się w 1996 roku (drugie w 1997). Sytuacje rocznicowe, takie jak opisywane, są również zwykle pretekstem do podjęcia refleksji nad minionymi zdarzeniami, przywołania tematów budzących kontrowersje oraz rozważenia kwestii dotąd przemilczanych lub marginalizowanych w społecznych debatach.

II wojnę światową można uznać za jedno z najważniejszych doświadczeń w historii Polski, które wpłynęło na kształt pamięci i tożsamości zbiorowej. W *Biografii a tożsamości narodowej* autorzy pisali:

ciężar specyficznych doświadczeń II wojny światowej przydał polskiej tożsamości narodowej nowych treści, których kulturowe i polityczne oddziaływanie trwa do dnia dzisiejszego. To właśnie doświadczenia wojenne są do tej pory zasobem interpretacyjnym dla wypełnienia treścią polskiej tożsamości narodowej (Bokszański, Czyżewski 1996: 45, 65).

Po upływie 20 lat od sformułowania tego przekonania, pojawia się wiele pytań: przede wszystkim, na ile diagnoza ta jest aktualna dzisiaj? Czy doświadczenia

¹ Projekt, finansowany przez Komitet Badań Naukowych PAN, był realizowany w latach 1992–1994.

wojenne i pamięć o nich odgrywają równie istotną rolę współcześnie – na ile kształtują dyskurs społeczny i doświadczanie biograficzne? W jaki sposób manifestuje się ich żywotność i jakie pełnią one dzisiaj społeczne funkcje?

Rozważenie tych zagadnień jest istotne z kilku powodów. Po pierwsze, wpływ czasu powoduje, że odchodzi generacja osób, które uczestniczyły w wydarzeniach wojennych lub były ich świadkami, a co za tym idzie były nośnikami pamięci komunikacyjnej (Assmann 2008: 66). Zasadnym jest zatem namysł nad tym, w jakim wymiarze (jeśli w ogóle) wojna jest znaczącym odniesieniem dla identyfikacji indywidualnych i zbiorowych kolejnych pokoleń i jak jest włączana zarówno w kolektywne jak i indywidualne systemy odniesień oraz systemy wartości i zasoby interpretacyjne. Wiąże się z tym również pytanie o to, w jakim stopniu obrazy doświadczeń wojennych są trwałym składnikiem polskiego uniwersum symbolicznego obejmującym m.in. mitologizację losu narodu, etos walki, kult wartości narodowych i jaką rolę odgrywają w debatach nad polską tożsamością zbiorową, jak też nad sposobem istnienia Polski w Europie (por. Piotrowski 1997: 329–330). Z kolei związek wojny z przemocą i cierpieniem każe zastanowić się nad procesem przekazu i utrwalania opresji w zbiorowej pamięci; czy stanowi ona czynnik konstytutywny polskiej tożsamości narodowej, jak silne są w społeczeństwie mechanizmy internalizacji roli ofiary i poczucia zobowiązania do nieustannej walki o niepodległość, czy mówiąc inaczej, o uznanie prawowitego pod względem kulturowym i cywilizacyjnym, miejsca Polski w zjednoczonej Europie?

Po drugie, w ciągu minionych 20 lat dokonały się przeobrażenia dyskursu politycznego, społecznego i medialnego, dotyczy to także przekazów związanych z II wojną światową. W tym kontekście należy uwzględnić zróżnicowanie głosów w debacie publicznej, zmieniającą się hierarchię ważności tematów, odmienności w sposobach reinterpretacji historii i pamięci itp. Przykładami tych praktyk komunikacyjnych mogą być dyskusje na temat Katynia, AK, żołnierzy wyklętych, oceny powstania warszawskiego, odpowiedzialności Polaków za zbrodnie na mniejszościach narodowych, etnicznych etc. W konsekwencji zmieniających się warunków społeczno-polityczno-kulturowych dyskurs wojenny często zatem ulega(ł) selekcji i instrumentalizacji, upolitycznieniu i zideologizowaniu (np. przez prowadzoną politykę historyczną), natomiast treści związane z doświadczeniami wojennymi były i są często banalizowane i trywializowane (stając się „wdzięcznym” materiałem rekonstrukcji historycznych).

Po trzecie, okoliczności te, jak i interdyscyplinarna trwałość zainteresowań II wojną światową pobudzają aktywność poznawczą, która znajduje swój wyraz w ogromnej liczbie opracowań naukowych i prac badawczych na jej temat. Napięcie nowych informacji wymaga weryfikacji dotychczasowych ustaleń historycznych (dotyczących choćby wspomnianych we wcześniejszym akapicie zdarzeń), wprowadza także nowe ramy dla teoretycznego i analitycznego opisu różnych aspektów II wojny światowej.

Po czwarte, w 1996 roku konstatowano, że wojna silnie wpłynęła na wyobrażenia i przekonania dotyczące innych narodowości (przede wszystkim Niemców i Rosjan), była specyficznym – bo narzuconym – typem kontaktu kulturowego, który wydatnie ukształtował obrazy tych grup etnicznych. Czy wyobrażenia te są trwałe, czy ulegają zmianom? W jaki sposób doświadczenia intencjonalnych kontaktów kulturowych wynikających z procesów migracyjnych oraz instytucjonalnego i interpersonalnego „przepracowywania” relacji między państwami (dotyczy to zwłaszcza relacji polsko-niemieckich, w mniejszym stopniu polsko-rosyjskich), modyfikują je lub petryfikują? Jaką rolę w dyskursie publicznym odgrywa współcześnie kategoria Innego?

W końcu, kolejnym ważnym czynnikiem jest popularność *memory studies* i ich relacji do badań biograficznych; autorzy uczestniczący w projekcie *Biografia a tożsamość narodowa* są często – w sposób nieuprawniony i nieuzasadniony – wpisywani w nurt badań nad pamięcią. Tymczasem korpus materiałów empirycznych zgromadzonych dla potrzeb tego projektu badawczego opierał się na pionierskim zastosowaniu metody autobiograficznego wywiadu narracyjnego, którego celem była analiza indywidualnych doświadczeń biograficznych, ale też zjawisk i procesów społecznych. W tym kontekście ważne jest rozważenie relacji między pamięcią zbiorową (oficjalną, zinstytucjonalizowaną) i pamięcią biograficzną (Kaźmierska 2008).

Na te i inne pytania próbowano odpowiedzieć w trakcie zarejestrowanej dyskusji, która odbyła się w maju 2014 roku. Może być ona traktowana dwojako: jako klamra spajająca problematykę podjętą w tomie i jako prezentacja recepcji doświadczeń wojennych z dzisiejszej perspektywy. Uzupełnieniem uwzględniającym kontekst współczesności są również komentarze napisane przez niektórych autorów.

Zaprezentowane w tomie teksty mają walor historyczny, choć nie tylko. Mimo wydania pierwszej edycji *Biografii a tożsamości narodowej* w niewielkiej liczbie egzemplarzy, teksty w niej zawarte nie uległy zapomnieniu, przywoływane są konkluzje i ustalenia dokonane przez autorów. Kategorie analityczne wypracowane przez zespół badawczy, m.in. „zaradność”, „zakorzenie w *milieu*”, „zakorzenie w historii” stały się powszechnie przyjętymi i stosowanymi narzędziami interpretacyjno-analitycznymi wykorzystywanymi przez badaczy w wielu obszarach nauk społecznych i humanistycznych. Publikacja ta stanowiła również wzór analizy i interpretacji autobiograficznych wywiadów narracyjnych zgodnie z metodologią sformułowaną przez Fritza Schützego. Może zatem stanowić cenny przykład właściwego i pełnego (począwszy od techniki zbierania danych empirycznych, przez kolejne etapy analizy po tworzenie teorii) wykorzystania tej metody szczególnie dzisiaj, kiedy dostrzec możemy dewaluację badań biograficznych polegającą na nieuprawnionym określaniu tym mianem wielu praktyk badawczych.

Ze względu na utrudnioną dostępność tekstów w szerszym obiegu, aktualna edycja umożliwia prezentację bogatego dorobku pracowników Katedry Socjologii Kultury Uniwersytetu Łódzkiego. Poszerzenie pierwszego wydania książki *Biografia a tożsamość narodowa* o rozproszone artykuły będące wynikiem pracy nad niezwykle bogatym materiałem empirycznym, pozwala zaprezentować wieloaspektowy obraz zjawisk wojny, pamięci i tożsamości. Ich tematyka daje się bowiem ująć w cztery przecinające i nakładające się ramy: wojna (przemoc i cierpienie) – pamięć (indywidualna i zbiorowa) – tożsamość (stereotypy) – metoda biograficzna.

Książka składa się z czterech części i *Postscriptum*. Część I *Rama teoretyczna, metodologia i wymiary analityczne* oraz część II *Biografia a tożsamość narodowa* zawierają korpus artykułów, które znalazły się w wydaniu *Biografii a tożsamości narodowej* z 1996 roku². Tekst Alicji Rokuszewskiej-Pawełek *Doświadczenia wojenne Polaków – analiza trajektorii wrześnieiowej* został zaprezentowany w rozszerzonej formie, zamieszczonej w książce *Chaos i przymus. Analiza trajektorii narracji wojennych* (2002).

Część III *Wojna, biografia i pamięć* obejmuje w większości artykuły³, które powstały – w różnych latach – na kanwie materiałów zebranych w ramach projektu, nie znalazły się jednak w pierwotnym tomie. Są to teksty Alicji Rokuszewskiej-Pawełek *Doświadczenia wojenne Polaków – analiza trajektorii okupacyjnych*, oraz Kai Kaźmierskiej *Dramatyzacja obrazu doświadczeń czasu wojny w opowiadaniu biograficznym. Analiza przypadku i Biografia opowiadana, doświadczana i rekonstruowana w perspektywie narracji o wojnie. Analiza przypadku*. Obrazują one nie tylko kolejne aspekty trajektorii wojennej pojawiające się w wybranych narracjach, ale prezentują również wielość możliwości ich (re)analizy i (re)interpretacji – co można odczytać jako walor metody biograficznej. Wątek pamięci doświadczeń wojennych łączy natomiast wypowiedzi Mieczysława Marciniaka *Pasja i folklor pamięci* oraz Kazimierza Kowalewicz *Pamięć kążąca po milieu i odkrywająca sekret*.

Część IV *Wojna w doświadczeniu niemieckim* to dwa, także dodatkowo włączone, artykuły: znacznie poszerzony i przetłumaczony tekst Fritza Schützego *Presja i wina: wojenne doświadczenia młodego żołnierza niemieckiego i ich biograficzne implikacje* oraz *Analiza autobiografii Rudolfa Hössa* dokonana przez Marka Czyżewskiego i Alicję Rokuszewską-Pawełek. Uzasadnieniem dla ich obecności jest pokazanie perspektywy innej niż polska w postrzeganiu doświadczeń wojennych, niemiecka jest w tym kontekście znacząca z powodów oczywistych. Poznanie

² Z aktualnego wydania wyłączono tekst Alicji Rokuszewskiej-Pawełek *Spółczesność polskie w okresie II światowej* z uwagi na dezaktualizację niektórych zawartych w nim treści.

³ Większość artykułów ukazała się w „Kulturze i Społeczeństwie” – szczegółowe dane wydawnicze tekstów podano przy każdym z nich.

owej odmienności jest ważne dla zrozumienia dynamiki relacji polsko-niemieckich oraz przepracowywania wzajemnych uprzedzeń.

Tom zamyka *Postscriptum*. Zawarte są w nim teksty Katarzyny Waniek *II wojna światowa w spotkaniach młodej Polki z wojennym i powojennym pokoleniem Niemców. Orientacja na podejmowanie perspektywy Innego i praca pośrednicząca – przypadek Doroty*, Joanny Wygnańskiej *Materiał badawczy z projektu <Biografia a tożsamość narodowa> (1992–1994) – o archiwizacji zbioru w ramach Archiwum Danych Jakościowych IFiS PAN* oraz wykaz publikacji i artykułów powstałych na bazie projektu. Teksty autorek nawiązują do motywów powstania książki, przedstawiają bowiem żywotność wojny i pamięci o niej w doświadczeniu biograficznym młodego pokolenia w wymiarze poznawczym, osobistym i emocjonalnym.

Bibliografia

- Assmann J., 2008, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. A. Kryczyńska-Pham, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Bokszanski Z., 1996, *Obrazy innych etnicznych a tożsamość narodowa*, [w:] M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek (red.), *Biografia a tożsamość narodowa*, Katedra Socjologii Kultury UŁ, Łódź, s. 53–65.
- Czyżewski M., 1996, *Generalne kierunki opracowania, wymiary analityczne*, [w:] M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek (red.), *Biografia a tożsamość narodowa*, Katedra Socjologii Kultury UŁ, Łódź, s. 45–51.
- Kaźmierska K., 2008, *Biografia i pamięć. Na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalonych z Holocaustu*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków.
- Piotrowski A., 1997, *Lęk przed Europą*, [w:] M. Czyżewski, A. Piotrowski, S. Kowalski (red.), *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, Wydawnictwo Aureus, Kraków, s. 324–337.
- Rokuszewska-Pawełek A., 1996, *Spółczesność polskie w okresie II wojny światowej*, [w:] M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek (red.), *Biografia a tożsamość narodowa*, Katedra Socjologii Kultury UŁ, Łódź, s. 13–26.